

Susak, na obodu arhipelaga

NENAD STARC I JULIJANO SOKOLIĆ

U arhipelagu kao što je hrvatski, nije teško uočiti otoke koji odstupaju od opće slike krša, raslinja i stjenovitih obala. Poredati ih i pogoditi koji odstupa najviše, već je teže. Odvažimo li se na to, u redu će se naći, svaki sa svojim posebnostima, i veliki i mali, i oni tik uz obalu i oni koje preuzetno zovemo pučinskim. Najviše je, naravno, malih: vulkanski Brusnik i Jabuka, Palagruža s koje ćemo brže stići do Italije nego do hrvatskog kopna, Unije sa svojim poljem, Silba – otok pomoraca i još poneki. Razmotrimo li ih sa svih strana, od geologije i flore do gospodarstva i povijesti, najviše će odstupiti mali pješčani otok u sjevernom Jadranu, na obodu arhipelaga. Riječ je o Susku, zvanom i *Sansego* i *Sansig*, nekad davno i *Sansagus*.

Proteže se na svega 3,75 km²; od Istre, najbližeg kopna, udaljen je 25, a od najbližeg otoka, Lošinja, 6 nm. Na obodu arhipelaga doima se pučinskim otokom i često ga i smatraju takvim. Šira slika Jadrana i još šira Sredozemlja pokazuju da je ipak riječ o priobalnom otoku. Oko nastanka Suska i danas se polomi po koje znanstveno koplje. Brdo pijeska usred mora lako je opisati, ali teško objasniti. Po jednima, u ledeno doba, dok je more dopiralo tek do pola današnjeg Jadrana, rijeke su nanosile pijesak na neravno tlo na kojem je bilo krških zaravni. Na nekima je bilo gline pa je pijesak imao podlogu na kojoj se gomilao i tako su nastajali humci. Po drugima, nanoseni je pijesak prihvaćao vjetar, prosijavao ga i donosio na zaravni. Po trećima, zaslužni su i rijeke i vjetrovi, podjednako. Po četvrtima, sve je počelo vulkanskom erupcijom.¹ Bilo kako bilo, led se topio i bilo je sve više mora, Jadran se udvostručio i protegao do arhipelaga na kojem će mnogo kasnije izgraditi Mletke. Jedan od humaka bio je dovoljno visok da ga more okruži, ali ne i prekrije. Uz tolike krševite, po svemu sredozemne otoke, prije desetak tisuća godina na Jadranu je tako nastao i jedan pješčani, geološka zagonetka, otok koji odstupa. Otočna je ruka na ostalim otocima proizvela antropogeni krajolik, pa treba buknuti požar da se ispod makije pojave nekadašnji vinogradi i maslinici. Antropogen je i Susak, ali u tolikoj mjeri da se može samo nagađati kako je izgledao prije dvije i pol tisuće godina kad su se iskrcali prvi otočani. U jednom trenutku, mnogo

¹ Više o tome u Gračanin (1957). Ni jedan drugi otok na Jadranu nema toliko objašnjenja svog nastanka.

kasnije, Sušćani su ga pretvorili u vinograd. Tada ih je bilo 1760, gotovo 470 na km², više nego i na jednom jadranskom otoku, više nego na malim otocima Sredozemlja. Kako je do toga došlo, priča je koja je kao i otok, posebna.

NA OBODU

Naseljen je u vrijeme Ilira. O malim otocima malo se zna, to manje što sežemo dalje u prošlost pa se može dokučiti tek da su Ilire potisnuli Rimljani, a Rimljane Ostrogoti koji su se zatim povukli pred Bizantom. Godine 884., kad se prvi put spominje kao *Sansagus*, Susak je još pod plaštom Bizanta, načas i pod Francima. U to vrijeme raste i jača Venecija koja od 9. stoljeća nadalje pokušava i na kraju uspijeva ovladati istočnom obalom Jadrana i njezinim otocima. Ne bez otpora i ratova, jer od 910. Jadran svojataju i hrvatski vladari koji u prvo vrijeme uspijevaju naplaćivati Mlečanima plovidbu prema Otrantu, izlazu iz Jadrana. Bore se pritom za prijestolje i slabe, što Mlečani krajem 10. stoljeća koriste, prestaju plaćati danak i započinju drugi milenij ratom. S dopuštanjem Bizanta koji je u to vrijeme na Jadranu za sve trebalo pitati, godine 1000. osvajaju obalne gradove i uporišta i gotovo sve otoke, među njima i Susak. Time je počelo višestoljetno nadmetanje u kojem su otoci mijenjali vladare ovisno o ratnoj sreći i odnosima velikih. Hrvatski kralj Krešimir III., koji je na neko vrijeme povratio obalu i otoke, 1025. godine poklanja Susak benediktinskom redu pa otok dobiva i stalne vlasnike i stalne stanovnike. Kralj je imao sredstava i za gradnju samostana pa su redovnici mogli moliti i raditi (Turčić, 1998) a da ih preko mora nitko ne ometa;² do Suska se ni danas ne može kad ojača bura ili se digne jugo.

Pješćani otok tako je postao crkvenim feudom i ostao takav do kraja 19. stoljeća. U početku samostanski, kasnije kao župa Osorske biskupije. Male je u arhivima teže naći nego velike, pa je poznato tek da su redovnici pozvali na otok i laike i da su se oni odazvali. Ne zna se odakle su došli i koliko ih je bilo, zapisano je tek da ih je otok jedva prehranjivao. Alberto Fortis kojem dugujemo uvid u život naših otočana u 18. stoljeću posjetio je Susak 1771. i zatekao tristotinjak siromašnih ugnjetenih otočana u njihovim kolibama na vrhu otoka (Fortis, 2014).³ Na Susku je tako uspostavljen kolonat koji je prevladavao i na ostalim otocima; novodošli otočani mogli su otići, ali se na horizontu nisu pojavljivale bolje prilike. Stoljećima su tako uvijek nanovo odabirali ostati na zemlji koja nije bila njihova, ali se od nje moglo živjeti, pa i proizvoditi viškove za vlasnike. Udomaćili su se, potočili, pa i odgovorili na pitanje kako je otok nastao. Od davnina je iz mora stršila kamena ploča koja je počivala na četiri stupa, ispričao nam je jedne davne večeri Anton Picinić-Toninov, predsjednik Mjesne zajednice Suska.

² Osim, naravno, gusara koji su u to vrijeme krstarili Jadranom. Samostan stoga nije izgrađen na obali, nego na uzvisini u unutrašnjosti otoka.

³ Vidi o tome u poglavlju „Otočni drugi i otočne drugosti“.

S vremenom vjetar je donio puno pijeska pa je nastao otok, a oluje su malo-pomalo rasklimala stupove. Rasklimalo se i slomio jedan, pa još jedan i otok je ostao na dva. Oluje su načele i njih, stoga, kad tuče jugo ili bjesni bura, iz utrobe otoka čuje se stenjanje, pijesak se ugiba, propada. Oluje se očekuju sa strahom jer slomi li se još jedan stup, otok će se zaljuljati i potonuti u morske dubine.⁴ Suščani stoga ne vole buru i jugo, ne vole ni grubo more. Današnji neotočani koji se otisnu prema Susku i ne pristanu zbog oluje, svaki se put mogu pitati nisu li se i prvi stanovnici, tada još neotočani, pitali kako tako malo, sipko brdo pijeska odolijeva moru.

Ostalo je nepoznato zašto su benediktinci počeli napuštati Susak, ali kad je 1770. otišao i posljednji, na otoku je ostalo dovoljno stanovnika koji su se smatrali starosjediocima (Sokolić, 1993). Takvim se smatrala i Crkva, pa nije ispuštala iz ruku davno prihvaćeni dar; otok je dobio svećenika, ubrzo zatim i župnu crkvu, a koloni su ostali koloni. Moleći, radeći i ubirući benediktinci su svojom prisutnošću čuvali otok. Mijenjati vladare ne znači mijenjati i crkvu, a kako su veliki koji su se smjenjivali na Jadranu redom bili katolici, susački redovnici, kasnije i župnik, dočekivali su vlastodršce bez straha i ispraćali ih bez većih potresa. Traga nije ostavio čak ni crkveni raskol 1054. godine. Granica s čije je istočne strane uspostavljena pravoslavna Crkva, presjekla je jadranski arhipelag dovoljno daleko od Suska. Ostao je na zapadnoj, katoličkoj strani, davanja su ostala ista, ništa se nije promijenilo u težačkoj i ribarskoj svakodnevnici otočana. *Ora et labora* vrijedilo je za sve: benediktinci su slijedili osnovno pravilo svog reda, a Suščani pravilo koje im je bilo nametnuto: od prihoda i prinosa otkidali su trećinu i davali je samostanu, kasnije biskupiji.⁵ Vještine koje su razvili svjedoče da su se možda molili manje od redovnika, ali i da su svakako radili više. Iako su do kopna mogli dovesti i to su često i činili, Suščani su mogli samo gledati trgovačke galije koje u prolazu nisu pristajale i ratne koje ih nisu napadale. Otočna zajednica bila je premalena da se u značajnijoj mjeri uključi u išta što se zbivalo preko mora. Ekonomistima u vječnoj potrazi za generatorima rasta i lokomotivama razvoja ne može promaknuti da je vlasnik otoka uzimao trećinu ne mareći za to kako ojačati proizvodnju od koje ju je uzimao. Ne može promaknuti ni da u takvim uvjetima malena otočna zajednica nije mogla razviti kompetitivne prednosti i da onih komparativnih nije bilo. Blizu geografskog središta Europe i dan plovidbe od Mletaka, Susak je ostao na margini, a Suščani su razvili gotovo samostojno otočno gospodarstvo. Rijetki posjetitelji i još rjeđi kroničari izvještavali su o malom selu navrh otoka, siromaštvu, ali i o vještinama kojima su otočani ovladali i trudu koji su ulagali. Na otoku na kojem se nije moglo držati radnu stoku i sve

⁴ S Toninovima smo se družili krajem 80-ih godina 20. stoljeća. Volio je priču o rasklimanom otoku, ispričao ju je po susacku.

⁵ Ostalo je zabilježeno da je 1229. godine Veliko vijeće Serenissime zahtijevalo da Susak plaća duždu novčani danak. Suščane je s vremena na vrijeme opterećivala i sekularna vlast što nije išlo na štetu crkvene vlasti, ali jest na štetu Suščana.

se nosilo na glavi i ramenima, od malena se učilo uzgajati lozu, ravnati terase na pjeskovitim padinama i učvršćivati ih, izrađivati poljske alate, praviti vino, plesti mreže i održavati brodice, jedriti i ribariti, soliti ribu, predviđati vrijeme, plesti odjeću, izrađivati obuću, tesati drvo, stolariti i kuhati, sve uz pomnu štednju hrane i ogrjeva. Otočne su obale stjenovite, ali tlo je pjeskovito, do 100 metara duboka pjeskulja, a ima i crnice i još nekih tala, sve plodno, gotovo sve obradivo. Parcele su slične jedna drugoj, podjednako plodne, pa su i uvjeti korištenja i obrade, u konačnici i način života, bili jednaki diljem otoka. Otočani su stoga bili jednako osposobljeni za opstanak, istih vještina i iste svakodnevice, okrenuti svojim parcelama i podrumima, brodicama i mrežama. Stanovništvo se povećavalo mnogo brže nego na okolnim otocima i Susak je ubrzo postao najgušće naseljeni otok arhipelaga. To ne treba čuditi. Otok, jadranski izuzetak koji se gotovo čitav može pretvoriti u plantažu bilo čega što uspijeva u sredozemnoj klimi, prehranit će više usta nego drugi.

Susak i Sušćani živjeli su tako stotinama godina. Pod okriljem Crkve i radeći za nju, mogli su promatrati kako odlazi Hrvatsko i dolazi Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo, kako Bizant dobrohotno prepušta Jadran Mlečanima i kako to samo rasplamsava borbe za prevlast. Nakon što su i Bizant i Mletci sišli s pozornice, svjedočili su širenju Austrije, osjetili su nakratko i dašak građanskog društva koji je donio Napoleon, a odnijeli Habsburgovci nakon što su ga protjerali na jedan drugi, mnogo udaljeniji otok.⁶ Nakon odlaska Francuza sve se vratilo na staro. Sušćani su nastavili raditi za sebe i za druge, davanja su ostala ista, a i oni koji su ih ubirali. Do promjene je došlo tek krajem 19. stoljeća, točnije 1874. kad je za već dobro ustoličene austrijske vlasti donesen i primijenjen poseban zakon o otkupu zemlje (Mirković, 1957). Nazvan je *pokrajinskim* jer je vrijedio samo za markgrofoviju Istru i obližnje otoke, a omogućio je kolonima da otkupe parcele koje su obrađivali. Nakon dugih stoljeća rada na tuđem, Sušćani su mogli u dvadeset godišnjih obroka kupiti zemlju i ostati svoji na svome.

Otkupom su okončana crkvena davanja i uveden mnogo manji porez, a Sušćani su nastavili obrađivati zemlju kao vlasnici koji mogu odlučivati što će na njoj saditi. U to vrijeme malo mjesto Pula na vrhu istarskog poluotoka, 34 nm zapadno od Suska, izrastalo je u veliku mornaričku bazu. Jedva 8 nm milja istočno bujali su brodogradnja i pomorstvo Malog Lošinja. Sušćani ih nisu mogli pratiti, ali bili su dovoljno blizu da se, na vesla, pojavljuju na pulskoj i lošinjskoj tržnici s usoljenom ribom, stolnim grožđem i, prije svega, vinom. Potražnja je sporo ali sigurno rasla, a Sušćani su joj odgovarali što su bolje mogli. Otplatili su obroke, spustili se iz davno izgrađenog sela na vrhu otoka u najveću uvalu⁷ i počeli graditi još jedno selo (od onda ga zovu *Donjim*, a ono na brdu

⁶ Otoci su od davnina bili bogomdana mjesta za skloništa, naročito za kaznonice. Napoleon je pokazao da usto moraju biti i dovoljno daleko od kopna. S Elbe je lako preplovio 20 km, okupio armiju i odveo ju na Waterloo. Europa je odahnula tek kad je protjeran na Sv. Helenu usred Atlantika, kojih 12 000 km od Europe (https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Waterloo).

⁷ Susak nema mnogo uvala. Koeficijent razvedenosti za jadranske prilike nije velik, tek 1,9.

Gornjim). Živjeli su sve bolje i bili sve brojniji. Godine 1843. bilo ih je 988, a 1857., prema prvom službenom državnom popisu stanovništva, 1095. Bliska, dostupna tržišta izmijenila su strukturu gospodarstva otoka. Autarkična poljoprivreda, koja je uz grožđe proizvodila i žito i voće i povrće, nestajala je pod vinogradima, a kad je u Pulu stiglo dovoljno mornara, a na Lošinju brodograditelja i brodarar, počelo se zapuštati i ribarstvo. Otok koji je mogao opstati štogod da se događalo na kopnu, našao se u mreži kopnenih gospodarskih tokova i počeo specijalizirati samo u jednoj djelatnosti.

Biti specijaliziran znači biti stalno prisutan na tržnicama drugih otoka i kopna i kao prodavač i kao kupac. Na tržnice Lošinja, Cresa i Pule dolazili su i otočani s obližnjih Ilovika i Unija, ali nitko tako redovito kao Sušćani. Tako su i više nego drugi došli na glas koji ih i danas bije i na otocima i na kopnu. Nošnja Suščana koju su onako izdvojeni razvijali i dopunjavali kako su znali i umjeli, nije se razlikovala od nošnje na ostalim otocima i u Istri. Suščana se na tržnici moglo uočiti po govoru i dobrom vinu, ali ne po izgledu. Suščanke se, međutim, razlikovalo na prvi pogled. Njihove kratke suknje koje ne prekrivaju koljena učinile su ih posebnima u cijelom hrvatskom arhipelagu, pa i u Sredozemlju. Na glas su došli po još nečemu. Toliko otočana na tako malom otoku nije moglo izbjeći srođivanje. Brakovi između bratića i sestrični u trećem, ponekad i u drugom koljenu (Dolinar-Osole, 1957) s vremenom su postali uobičajeni pa je otok spao na osam prezimena⁸ (Rudan *et al.*, 2004) i našao se na meti arhipelaškog ogovaranja, ali i pod lupom medicinara i antropologa. Pedesetih godina prošlog stoljeća, dok je Suščana na otoku bilo još oko 1400, skupina istraživača Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti provela je na otoku oko dvije godine i istražila gotovo sve vidove života na rubu arhipelaga. Ustanovljeno je da se susačka djeca ne razlikuju od djece na Lošinju po rastu kostura (Brožek i Buzina, 1957), da menarha i menopauza nastupaju normalno i da nema patoloških zdjelica (Kralj-Čerček, 1957; Mikić, 1957; Vižintin-Dekaris, 1957) te da su Sušćani stasiti, čvrste građe i zdravi (Škerlj *et al.*, 1957). Istraživači su proveli dvije godine na otoku i izvijestili da usred Jadrana, 35 milja od kopna, žive veseljaci, realni i jednostavni ljudi tradicionalnog morala, uvijek spremni pomoći drugom.

Istraživanja duševnih poremećaja u insulariziranim sredinama obično pobuđuju svakojaka očekivanja o učincima srođivanja. Na Susku se nisu ispunila. Ispostavilo se da je 9,2 % Suščana psihijatarski upadljivo, a da su među dijagnozama najčešće oligofrenije, staračka demencija i shizofrenija (Lopašić i Mikić, 1957). Pregledana rodoslovlja susačkih porodica nisu uputila na incest kao glavni faktor tih oboljenja, a pokazalo se i da psihijatarski upadljivih nema više nego u usporedivim sredinama kao što su alpska sela i norveški fjordovi. Struktura oboljenja, međutim, bila je drugačija (relativno više

⁸ Nadimaka je, s druge strane, bilo koliko i stanovnika. Dobivali su ih i posjetitelji otoka, pogotovo oni znameniti. Maršal Tito u svojoj je bijeloj uniformi bio „Galebina”, njegova Jovanka „Cicerica” (prema bijelom bobu na koji su sličili njezini zdravi zubi – rijetkost na otoku na kojem se pije kišnica), predsjednik Tuđman bio je „Hinić” (uobraženi), a Stipe Mesić „Barbučić” (bradica).

oligofrenija i shizofrenije) pa se Susak pokazao posebnim i po određenim bolestima i njihovoj učestalosti (Lopašić i Mikić, 1957). To je pobudilo i širi interes pa su zaredala daljnja antropološka istraživanja s daleko boljim metodama i instrumentarijem. Uočeno je da je Susak najudaljeniji genetski izolat ne samo među otocima nego i u cijeloj Hrvatskoj i da to ima značajne genetske posljedice. Sušćana je, međutim, bilo sve manje. Uzorci koje su istraživači uzimali bili su sve manje reprezentativni, da bi početkom ovog tisućljeća, kad je na otoku živjelo tek dvjestotinjak ljudi, bili jedva dovoljni za zaključivanje i o čemu. Srećom, uvijek poseban, Susak je i ovdje ponudio mogućnost koju drugi otoci ne mogu: američki Sušćani homogeniji su od skupina iseljenika s drugih otoka što je, barem donekle, omogućilo usporedbe iseljenika s onima koji su ostali na otoku, a i usporedbe obiju skupina s prosjekom Hrvatske. Antropološka analiza pokazala je tako da su američki Sušćani deblji od prosječnog Hrvata, a da domaći Sušćani nisu, da i jedni i drugi imaju viši krvni tlak i višak kolesteola i triglicerida od hrvatskog prosjeka, ali i da im se, općenito uzevši, ukupni zdravstveni status u malo čemu razlikuje od hrvatskog. Uočeno je tek da njihovi emocionalni problemi utječu na sposobnost funkcioniranja u zajednici više no što je to slučaj na hrvatskom kopnu (Rudan *et al.*, 2004). Potraženi su i slični otočni izolati po svijetu i najbliži je nađen usred Atlantika. Stanovnici otoka Suska i otoka Tristan de Cunha pokazuju iznenađujuću genetsku sličnost (Bohaček, 1964; Šarac, 2017). Pitanje koje se nameće samo po sebi tiče se, naravno, blizine kopna. S Tristana da Cunhe nije, naime, lako ići u prosidbu izvan otoka niti itko po tom poslu dolazi na otok. Sa Suska se do kopna može dovesti, pa ostaje pitanje zašto se žene i muševce nije tražilo i izvan otoka. Odgovor na takva pitanja obično se traži u vlasničkim odnosima, malim parcelama, problemima nasljeđivanja i sl. U slučaju Suska, čini se da je naprosto riječ o još jednoj posebnosti.

FILOKSERA I KAKO BEZ NJE

Sredinom 19. stoljeća u Europi, 2000 km daleko, počinju promjene koje će se na Jadranu osjetiti desetljećima kasnije, uglavnom po zlu. U Englesku su, u najboljoj namjeri, donesene američke sadnice vinove loze koju je trebalo križati s europskima i tako unaprijediti vinogradarstvo i vinarstvo. U zao čas jer je na korijenju sadnica stigao i slijepi putnik, malena uš koja je dobila mnogo imena,⁹ u nas se odmah udomaćilo ono filoksera. S korijena američke loze kojem nije škodila napala je korijen europskih loza i dugo ostala neprimijećena. Posljedice su, međutim, bile katastrofalne. S korijena na korijen, doprla je do Europe i širila se uništavajući vinograd za vinogradom.

⁹ *Phylloxera vastatrix*; *Daktulosphaera vitifoliae*, *Phylloxera vitifoliae*, u nas još trsna uš, žiloždera, žilogriz ili samo filoksera (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19617>). Njezino hranjenje otocima podrobnije je opisano u poglavlju „Na rubu razvojne politike“.

Na prijelazu stoljeća pošast je bila na vrhuncu i u Europi su se mogla na prste nabrojiti mjesta gdje su vinogradi i dalje uspijevali. Jedno od njih bio je i otok Susak. Filoksera ga nije zaobišla, uočena je kasnije nego drugdje, 1905. godine, ali se nije uspjela udomačiti. Pjeskulja na kojoj je loza izvrsno uspijevala stoljećima, pokazala se prekišlom za uš i čak stekla naziv antifilokseričnog tla. Vinogradi su ostali zeleni, u jesen i u bojama grožđa endemskih susačkih vrsta. Vijesti o tisućama hektara uništenih vinograda i stotinama samoubojstava francuskih vinogradara možda su i stizale do otoka, ali pošast filoksera nije ostala u kolektivnoj memoriji kao na dalmatinskim otocima. Ono što je i prije 1905. stizalo dnevno i bilo itekako zapaženo, bile su vijesti o cijenama vina. Bile su vrlo dobre.

Nakon stoljeća samostojnosti koju je načela tek potražnja za ribom, stolnim grožđem i vinom na tržnicama Pule i Lošinja, Sušćanima se gotovo prekonoc otvorila komparativna prednost. Pjeskulja se odjednom učinila beskrajno iskoristivom i ni jedan Sušćanin nije dvojio treba li parcelu s pšenicom, bobom ili smokvom pretvarati u vinograd. Već 1903. 87 % otoka bilo je pod vinovom lozom i gotovo u svemu izniman otok postao je izniman i u vinogradarstvu arhipelaga, pa i cijele obale. Izniman, ali i malen, prošao je, međutim, nezapaženo. U izvješćima o štetama diljem vinogradarske Europe nabrajaju se lokalitete na kojima filoksera nije uništila lozu što zbog otpornosti vrste, što zbog tla u kojem nametnik nije opstao. Nabrajaju se grčki otok Santorini, Fermoselle i Duero Arribes u Španjolskoj, Saintes Maries de la Mer i okolica Tarascona u Francuskoj, neke vrste grožđa u pokrajini Mosel u Njemačkoj, pa čak i daleki Čile i dijelovi Australije. Susak se ne spominje. Otok je ostao na obodu mnogo čega, pa i vinogradarskih kronika.¹⁰

Prenamjenjivalo se i dalje, smanjivan je razmak između čokota, smanjivan je i broj sorti, na padinama su građene terase, melioriralo se motikom, preskakala sadnja predusjeva i čokoti su oko 1908. stigli do prvih kuća u selu. Na kraju ih je izbrojeno 1 800 000, a pod vinogradima je bilo 96 % otoka. Susak je pretvoren u vinograd, monokulturni otok s kojeg se išlo prodati grožđe i vino i kupiti sve ostalo. Saditi i njegovati vinovu lozu znali su svi, pa otočnu svakodnevicu nije trebalo mnogo mijenjati: vinogradarstvo je intenzivirano do krajnosti, ostali poslovi svedeni su na najmanju moguću mjeru, a u ribe se išlo kad nije bilo posla u vinogradu. Stoljećima važan samo Sušćanima, otok je zahvaljujući tome što je imao što ponuditi kopnu do kojeg se moglo dovesti postao važan i drugima. Ne značajno, doduše, jer je ipak bio premalen. Vinogradari i trgovci s kopna nisu bacili oko na Susak tako da je vlastitim snagama postao važan čvorčić u lokalnoj, pa i regionalnoj mreži proizvodnje i prodaje vina. Premalen, ali i dovoljno velik i jak da sve, od proizvodnje do prodaje, provodi sam. Pružena prilika iskorištena je u najvećoj mogućoj mjeri.

„Vinograd uzme čovjeka”, kažu na otocima. Zahitjeva vrijeme i trud, pa se i dalje radilo mnogo i teško, ali se i zarađivalo. Ne i surađivalo, jer je kolonat, koji je na otoku prevladan

¹⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/Vitis_labrusca.

otkupom zemljišta, ostavio za sobom male, raštrkane parcele i mnogo vlasnika. Ni jedan otočanin ni tada ni kasnije nije imao dovoljno prihoda da pribavi komad zemlje veći od 10 ha. Nije bilo ni kupaca s kopna ni s većih otoka i Susak je ostao gusto ispresijecan međama malih parcela, a Suščani ograničeni na trgovinu na malo. Pola stoljeća kasnije, 1953. godine, na otoku je još uvijek bilo 358 seoskih gospodarstava od kojih 216 nije bilo veće od 1 ha, a samo je jedno imalo nešto više od 8 ha zemlje. Gotovo 90 % grožđa i vina proizvodilo se za prodaju, a prodavao je svaki svoje (Medarić, 1957). Na gusto naseljenom otoku okopavalo se i orezivalo rame uz rame, ali vino se pravilo u podrumima koje je imalo svako veće obiteljsko gospodarstvo. Bačve su se nosile do vlastite ili iznajmljene brodice koja bi, ako treba i sama, isplovljavala put Pule ili Lošinja. Suščani su, kao i svi otočani onog vremena, bili vrsni vinogradari, virtuozni motike kojom su okopavali, ali i dubili vinograde u pješćanim padinama. Kao i svi otočani u podrumu su, međutim, bili osrednji. Nedostajalo je vinarskog znanja i alata, pa se vino lako kvarilo. Nevješti su bili i na tržnici, ali je prodaja grožđa i vina svejedno išla dobro. Potražnja je sve vrijeme nadmašivala ponudu, Suščani nisu dolazili na tržnice s velikim količinama, pa nisu konkurirali jedan drugome i nitko nije vidio potrebe za udruživanjem koje bi smanjilo troškove, olakšalo odvoz do tržišta i sl. Prvi podrum u kojem se otkupljivalo vino izgrađen je desetljećima nakon uspostave monokulture na otoku. Jedina vinarska zadruga osnovana je nakon II. svjetskog rata. Suščana je, s druge strane, bilo sve više. Popisivači stanovništva 1880. godine nabrojili su 1111 otočana. Godine 1890. bilo ih je 1333. Trebalo je i više krovova nad glavom pa su u Donjem Selu gradili nove kuće. U tu svrhu nasipavan je plitki zaljev u glavnoj uvali otoka, da se ne oduzme od vinograda.

U početku misteriozna i naizgled nesavladiva, filoksera je ipak stjerana u kut. Kalempljene europske loze na otporni američki korijen počelo je davati rezultate i kriza je i u Europi i na Jadranu pomalo jenjavala. Nakon vrhunca koji je, kako gdje, pogađao vinograde od 1895. do 1905., proizvodnja je počela rasti. Do početka I. svjetskog rata poharano europsko vinogradarstvo uglavnom je stalo na noge. Susački vinogradari i vinari nastavili su, međutim, po svom. Odluke o tome što će proizvoditi i koliko, donosili su vlasnici vinograda i konoba svaki za sebe u krugu svojih obitelji, cijene vina i dalje su bile dovoljno visoke i 96 % otoka ostalo je pod vinogradima. Na malom otoku prenaseljenom sitnim posjednicima vičnim lozi i vinu, ali ne i procjenjivanju kopnenih tržišta, nije bilo nikoga tko bi znao i mogao sagledati što se sve događa preko mora i što to može značiti za otok. Vještine koje su mnogo kasnije razvijene pod imenom strateškog planiranja, otoku su ostale strane, a na kopnu, čini se, nitko nije mario za vinograd usred mora.

Nesreća, kažu, nikad ne dolazi sama i otočani su se tih godina s time mogli samo složiti. U Europi, čija povijest obiluje dvojnim i trojnim savezima, u drugoj polovini 19. stoljeća na snazi je Trojni savez Austro-Ugarske, Njemačke i Italije. Sklopljen 1848., činio se krhkim i trebalo ga je stalno potvrđivati i obnavljati dodatnim, najčešće trgovinskim sporazumima. Krajem 1891. godine Austro-Ugarska i Italija sklapaju tako desetogodišnji trgovinski sporazum kojim su uklonjene mnoge prepreke uvozu i izvozu. Vijesti o tome možda nisu odmah stigle do svih otoka, ali posljedice su ubrzo

osjetili svi. Sporazum je, naime, sadržavao klauzulu po kojoj su talijanski vinari mogli izvoziti vino u područje Austro-Ugarske gotovo bez carine. Za samo godinu-dvije *vinska klauzula*, kako je ubrzo nazvana, pokazala se itekako učinkovitom, pogotovo kad joj je sljedeće godine dodano i službeno tumačenje po kojem je kontrola kvalitete vina izvezenog u Monarhiju prepuštena talijanskim vlastima. Jeftina talijanska vina začas su preplavila tržište i cijene su pale za oko 30 %. Otočna vina koja su se pila i na bečkom dvoru i svagdje u Monarhiji imala dobru prođu, ubrzano su gubila kupce i vinogradarstvo i vinarstvo su iskusili krizu od koje se nikad više nisu oporavili. Pad je bio posebno težak jer je vinogradarstvo i vinarstvo bilo upravo procvjetalo. Filoksera se, naime, ipak nije širila toliko brzo pa su otočani, u vrijeme kad je već harala francuskim i talijanskim vinogradima, još uvijek uzgajali zdravu lozu. S filokserom na horizontu, ubrzano se sadilo i širilo, a vina su, do *klauzule*, prodavana u Mađarskoj, Italiji, sve do Francuske. Filokseri se, međutim, nije doskočilo na hrvatskim otocima, nego u Francuskoj pa su i tamošnji vinogradi prvi oživjeli. Kolo sreće okrenulo se u punom zamahu. Vina sa svih strana bilo je sve više, a u otočnim je vinogradima bilo sve više filoksere. Dva zla, ono prirodno na korijenu loze i ono političko koje je poremetilo tržište, izazvala su ne samo krizu otočnog gospodarstva nego i iseljavanje. Otočani su se mogli vratiti vinogradarstvu i vinarstvu samo u Americi ili Australiji. Mali, kao što je već rečeno, baš i ne izazivaju pažnju kroničara, pa se o iseljavanju s Brača, Hvara i Visa zna dosta, a o iseljavanju sa Suska, obližnjih Unija i Ilovika malo. Potez velikih koji su učvršćivali svoje saveze ne mareći za otoke svakako je pogodio i Susak, ali nije zabilježeno u kojoj mjeri. Za razliku od drugih otoka filoksera nije razorila susačko vinogradarstvo pa se vino proizvodilo i u vrijeme kad to drugi više nisu mogli. Vinska je klauzula oborila cijene, ali na otoku, čini se, nije bilo većeg potresa. Nakon deset godina trgovinski je sporazum obnovljen bez vinske klauzule. Bilo je, međutim, kasno; na zgarištu je ostao tek pokoji vinograd na većim otocima. Susak, izniman otok, nastavio je živjeti od vina.

Povjesničari Austro-Ugarske lako će pokazati da se u Beču brinulo i o otocima, ali će morati dodati da im je pažnja posvećivana samo kad je to bilo u interesu Monarhije. Sklapajući savez utroje, Austro-Ugarska se obavezala pomagati saveznicima i vojno, pa je počela povećavati i bolje opreмати vojsku i mijenjati opću, a posebno pomorsku strategiju. Britanska mornarica i njezin utjecaj na Sredozemlju jačali su pa je zaključeno da treba ojačati vlastitu mornaricu i osigurati joj sigurnu plovidbu Jadranom. Obalu i otoke na istočnoj strani Jadrana pod vlašću Monarhije trebalo je za to dobro pripremiti i opremiti pa su od Pule do Boke kotorske podizane utvrde i luke, gradila se flota, brinulo se o plovidbenim putovima (Stulli, 1959). Obod arhipelaga tako je postao važan pa je prst uperen na vanjske, mahom male otoke, svakako i na Susak. Ne mareći za Sušćane i njihovo vino i možda i ne znajući da tamo nema filoksere, pomorski stratezi počeli su se brinuti o otoku i njegovoj ulozi u velikim mornaričkim planovima. U glavnoj otočnoj uvali 1874. sagrađena je lučica, a 1881. na najvišem vrhu otoka upaljeno je signalno svjetlo. Zgrada svjetionika sa svjetlom pučinskog dometa 19 nm, telegrafom i svjetioničarskom posadom, dovršena je 1886. godine. Biti na obodu arhipelaga značilo

je dobiti jak svjetionik. Otok se odonda vidi s kopna i umrežen je, a vijesti stižu brzo i iz velikih daljina. Tridesetak godina kasnije iz Petrograda su tako razaslani telegrami s vijestima o Oktobarskoj revoluciji. Stigli su svima od Pule do Boke, a mornari u Boki pobunili su se i 1. veljače 1918. pozvali ostale da im se pridruže (Stulli, 1959). Na susačkom svjetioniku tog se dana zavijorila crvena zastava. Skinuta je već sutradan, ali otok više nije bio posve na margini svjetskih zbivanja.

Iako sve bolje umrežavani i obavještavani, Sušćani kao da nisu vidjeli da više ne spadaju u rijetke koji mogu proizvoditi vino. Nastavili su gajiti lozu i čak počeli iscrpljivati svoje nasade. Posljednje agronomске analize rađene početkom 50-ih godina prošlog stoljeća pronašle su domaću lozu kalemljenu na američku podlogu u više od polovice vinograda (Medarić, 1957; Jelaska, 1957). Razlog nije bila filoksera, nego rodnost; Sušćani su lako uočili da kalemljena loza daje veći prinos i da prvi rod u mladom vinogradu pristiže brže. Što se tiče gnojidbe, prirodnog gnojiva na otoku nikad nije bilo dovoljno, pa je kupovano na kopnu i dovoženo brodicama kojima je odvoženo vino. Kad su do otoka stigla umjetna gnojiva, Sušćani su ih objeručke prihvatili i, kako se ubrzo pokazalo, počeli koristiti više nego što treba. Loza je tako brže izrastala što je bilo lako uočiti, ali grožđe nije dovoljno sazrijevalo, pa su vina bila relativno slaba. I to je bilo lako uočljivo, ali zarada je bila dobra, a u Puli i na Lošinju, gdje su prodavali vino, bilo je sve više privlačnih roba. Sušćani i Sušćanke sve su ih više kupovali pa je trebalo povećavati prihode. Stoga se i dalje nastojalo proizvoditi što više i što brže, bez odmaranja vinograda i zelene gnojidbe, bez predusjeva koji bi obogatili tlo. Vinogradarska specijalizacija ugrozila je održivo vinogradarstvo. Pokazalo se da imperativ održivog gospodarenja otočnim resursima nestaje kad se otok uključi u šire, kopnene gospodarske tokove.

Posljednja agronomska analiza potvrdila je da su Sušćani nakon brzog odgovora na porast cijena grožđa i vina nevoljko odgovarali na njihov pad. Godine 1953., pola stoljeća nakon uspostave monokulture, 82 % otoka još uvijek je pod vinogradima, a proizvodnja je i dalje intenzivna (Medarić, 1957). Filoksera je u to vrijeme već davno pobijeđena i potisnuta u kolektivnu memoriju, vino više nije samo europski proizvod i stiže iz obiju Amerika, Afrike i Australije, cijene nisu visoke kao nekad, a turizam koji počinje bujati na jadranskoj obali i otocima stvara potražnju i za drugim proizvodima koji dobro uspijevaju na susačkoj pjeskulji. Sušćani su, međutim, pokazali tek da mogu i znaju iskoristiti komparativnu prednost ma kako se iznenada pojavila, ali da se ne znaju snaći kad prednost prođe.

U pola stoljeća monokulture Susak je preživio četiri države. Prohujala su i dva svjetska rata. Nakon sloma Austro-Ugarske, krajem I. svjetskog rata, 1918. godine na otok se iskrkala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Već 1920. prepustila ga je Italiji. Nakon kapitulacije 1943. Talijani su se povukli, nakratko ih je odmijenio Wehrmacht, a po završetku rata iskrkala se novoosnovana Demokratska Federativna Jugoslavija. Nakon uklanjanja svih stranaka osim komunističke, preimenovana je u Federativnu Narodnu, a kasnije u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju. Susak je ostao po strani velikih iskrcavanja i razaranja, a geopolitiku velikih mogao je procjenjivati tek po zastavama koje su svako malo donošene i vješane po otoku. Preživljavajući države,

mijenjao je i tabore: od 1918. do 1920. čak tri puta. Nakon što je kao austrijski posjed bio na strani sila Osovine, 1918. obaviješten je da je prešao na stranu Antante, a 1920. se kao novostečeni posjed Italije našao u taboru koji je 1941. zaratio protiv onih koji su ga oslobodili 1918. Suščani su na Lošinju poznati kao veseo svijet. Možda su, kojih stotinu i pedeset kilometara od krvavog fronta na Soči, s gorkim osmijehom promatrali kako se ratna tragedija na malom otoku odražava kao farsa. Ratne ih nedaće, međutim, nisu zaobišle. Ometani u trgovini, na rubu gladi, vraćali su se žitaricama i povrću, a gladnih je usta u ratu uvijek bilo više nego u miru. Susak po tome nije bio izuzetak; svi su hrvatski otoci tijekom povijesti bili skloništa ratnih izbjeglica i prebjega.

Je li to bilo zbog dobrih prošlih vremena koja treba vratiti ili naprosto jer nisu znali drugačije, teško je reći, Suščani su se svaki put vraćali svojim vinogradima i vinu. Nakon što bi se tržnice opet otvorile, a izbjeglice otišle, žitarice i povrće morali su se povući pred lozom i sve je kretalo po starom. Vinogradarska monokultura koja je izdržala ratove počela je propadati tek u socijalističkom gospodarstvu pod naletom razvojnih mjera koje su otocima, pogotovo malima, donijele više štete nego koristi. Krajem 50-ih godina 20. stoljeća time je otvoreno novo poglavlje susačke povijesti.

NAKRATKO, KONZERVE

Ribari Sredozemlja od davnina love plavu, pelagijsku i bijelu, pridnenu ribu. Od davnina je poznato da se pridnena ne može čuvati od kvarenja, ali da se plavu može usoliti i tako dugo održati jestivom. Na višednevna ribarenja nosile su se zato bačve sa solju. Po povratku u luku, pridnenu je ribu trebalo odmah pojesti ili prodati onima koji su je istog dana htjeli imati na stolu. Riba usoljena u bačvama mogla je čekati i mjesecima. Jadranski ribari, i obalni i oni s otoka, tako su lovili i solili stoljećima, a riba se sve više i više tražila i na obali i u unutrašnjosti. Usoljena, redovito preslana riba nije međutim mogla imati prođu kod sviju, a nije se mogla prečesto ni jesti. Dandanas jede se tek kao predjelo. Tržište je stoga bilo široko, ali je raslo sporo.

Promjene koje će kao i filoksera do Jadrana i njegovih otoka stići sa zakašnjenjem, počele su u Engleskoj i Francuskoj u prvoj polovini 19. stoljeća. Godine 1810. u Engleskoj je konstruirana i odmah patentirana limena posuda koja se mogla hermetički zatvoriti, kasnije nazvana konzervom. Godinu dana ranije francuski slastičar Nicolas Appert je, slijedeći potrebe Napoleonove vojske, pokušavao čuvati hranu grijanjem i hermetičkim zatvaranjem u staklenke. Tako je i bez poznavanja mikrobiologije uspio toplo sterilizirati razna jestiva uključujući i ribe, a ubrzo i staklenke zamijeniti novim izumom, limenom kutijom. Tako su se, daleko od otoka, pojavile prve riblje konzerve. Prva francuska tvornica puštena je u pogon 1822., a prva na istočnoj strani Jadrana, u Trstu, tek 1867. Godine 1911., na još uvijek austrijskoj obali Jadrana, moglo ih se nabrojiti 38. Time je uspostavljen razmjesta koji se kasnije dopunjavao tako da je na vrhuncu indu-

strije konzervi prije II. svjetskog rata na hrvatskoj strani Jadrana bilo 59 tvornica raznih veličina i kapaciteta. Na obali ih je bilo 27, na otocima 32 (Basioli, 1984).

U drugoj polovini 19. stoljeća pa sve do II. svjetskog rata jedva da je trebalo postavljati pitanje gdje prodati riblju konzervu. Konzervirana riba bila je ukusnija od usoljene, a mogla se zatvarati u konzervu s različitim začinima i umacima. U vremenima prije velikih pokretnih hladnjača to je bio i jedini način da potrošači daleko od mora uživaju u ukusnoj ribi. Tržište Europe, pogotovo regija u unutrašnjosti kontinenta, time je bilo osigurano i prodaja je išla dobro bez obzira na, u današnjim mjerilima, visoke cijene. Pitanje koje se postavljalo bilo je gdje smjestiti tvornicu. Smještajnih je faktora bilo mnogo. Ribu je trebalo uloviti i prikupiti u dovoljnoj količini u kratkom vremenu, a zatim je što brže sterilizirati i zatvoriti u konzerve. Za to su trebali dobri ribari, koliko-toliko stabilan ulov i radna snaga koja je pristajala raditi samo u dane kad se lovilo pa bi u tvornicu stigla svježja riba. Kapacitet tvornice trebalo je stoga dobro odmjeriti, procijeniti ulov i koliko će radnika uvijek biti na raspolaganju. Glavni smještajni faktor bio je kratki dohvat ribarica na vesla. Ribarilo se lokalno jer se na vesla i nije moglo daleko, a potrebno znanje o lokalnom moru, takozvanim *poštama*, imali su samo lokalni ribari. Lovilo se uz obalu kopna ili oko svog otoka. Ako se družina odvažila izveslati izvan svog područja i okušati sreću u tuđem, mogli su samo nagađati gdje tamo ima ribe. Alati su, usto, bili tradicionalni, mreže končane, na provi se palila vatra, a na vesla se moglo koliko su mišići ribara dopuštali. Ulov stoga nikad nije bio velik i nije se mogao isporučiti daleko od mjesta gdje se ribarilo. Riba, dakle, nije mogla prići tvornici pa je tvornica morala prići ribi, a investitor je mogao samo žaliti što je ne može konzervirati bliže tržištu.

Smještajni faktor bila je i radna snaga. Tvornica je morala biti na obali pa je u mjestu gdje bi se smjestila moralo biti dovoljno radne snage koja ne radi svaki dan, ali mora hitno na posao kad ribari uplove u luku s ulovom. Srećom po investitore, taj je uvjet redovito bio zadovoljen jer je u to vrijeme na jadranskoj obali i na otocima poljoprivreda bila prenapučena. U malim poljoprivrednim gospodarstvima iz generacije u generaciju bilo je sve više članova, a posjed se nije povećavao pa je nekolicina članova uvijek mogla raditi izvan poljoprivrede a da to ne ugrozi proizvodnju kod kuće. Takve se prilike nisu propuštale jer je i u najrodnijim godinama hrane po članu bilo sve manje. Radnika za rad u tvornici tako je bilo i u malim mjestima, pa i na malim otocima.

Kad je riba jednom konzervirana, više se ne treba žuriti, ali tvornica na otoku treba podnijeti troškove mnogo veće od onih koje su imale tvornice na kopnu. Konzerve treba ukrcati na brod, a onda prekrcati na vlak pa su prijevozni troškovi viši, iz istih razloga viši su i troškovi izgradnje tvornice, plaće nekvalificiranih otočnih radnika ne moraju biti visoke, ali one stručnog osoblja koje treba privući na otok moraju i tako dalje. Uspješnost tvornica konzervi nije, međutim, počivala na racionalizaciji troškova, nego na velikoj potražnji na europskom tržištu i, naravno, vojnim narudžbama. Zadatak koji je Napoleon postavio Nicolasu Appertu, stoljeće kasnije postavljale su sve europske vojske. Proizvođačima u svojoj zemlji, naravno. U Europi smo na prijelazu

stoljeća, zveckala se oružjem i strateški nije uputno ovisiti o uvozu vojničke hrane iz zemalja s kojima ćemo možda zaratiti. Industrija konzervi radila je tako po stalnim i velikim narudžbama. Cijene su desetljećima bile dovoljno visoke da pokriju troškove i najjudaljenijih i najmanjih tvornica, pa i onih na malim priobalnim otocima.

Prva tvornica konzervi na otocima otvorena je 1875. godine u Komiži na otoku Visu, usred glavnog ribolovnog područja na Jadranu. Pred II. svjetski rat na otoku ih je bilo deset. Prva na sjevernojadranskim otocima proradila je u Cresu 1896. godine, a ostale nakon 1920. kad su Istra i otoci već bili pod Italijom. Talijanskom kapitalu otvorena su sva vrata pa se ulagalo u razne djelatnosti (na Cresu se čak počeo kopati boksit), a najprivlačnije je bilo konzerviranje ribe. Na Lošinju blizu Suska tvornica je izgrađena 1921., a na još bližim Unijama 1922. godine (Basioli, 1984). Konzerve su i dalje imale dobru, čak odličnu prođu i prst je konačno uprt u Susak. Tvornica konzervi uz more u Donjem Selu proradila je 1939. godine. Izgrađena je na za to pripremljenom platou tik uz školu u kojoj su još od 20-ih godina 20. stoljeća mali Suščani učili sve na talijanskom. S druge strane platoa 1936. izgrađen je vinski podrum za otkup, preradu i izvoz susačkog vina (zatvoren je 1959. godine). Iste godine do otoka je doveden podmorski kabel i uspostavljena je telefonska veza s kopnom. Korak po korak Susak je počeo prevladavati svoju insulariziranost.

Oko pitanja kad je i kako kapitalizam odmijenio feudalizam i danas se lome koplja. Suščani su ga iskusili kad su se u vrijeme filoksere upustili u specijalizaciju koja ne bi opstala da nije bilo razvijenog kopnenog tržišta, ali to se događalo izvan otoka, na kopnu na kojem su ponuda i potražnja u to vrijeme u punoj mjeri djelovali u korist otočana. Kapitalizam je stigao na otok na dan kad je zaposlenik društva Mazzola SA prvi put krenuo po selu s bubnjem oglašavajući da je stigla svježa riba i da u tek otvorenoj tvornici ima posla za dvije do tri nadnice, *žurnade*, kako se to onda zvalo. Na agrarno prenapućenom Susku pozivu su se odazvale uglavnom Suščanke koje su se lakše odvojile od poljoprivrednih poslova nego Suščani i prvi put očistile ribu koja je zatim stavljena u konzerve. Sljedećih nekoliko godina Suščanke bi, u dane kad bi stigla riba, prelazile prag tvornice i iz sitnoposjedničke insularizirane poljoprivrede stupale u industriju u kojoj je netko drugi određivao što će se raditi i kako. Soliti su znale, ali ne i konzervirati, i imale su prihvatiti što im je bilo rečeno. Čistile su ribu i predavale je strojevima koje su pokretali i nadgledali stručnjaci čijim su se vještinama mogle samo čuditi. Teško da su išta znale o kapitalu i investicijama, ali im je bilo jasno da otočani takvo što ne mogu pokrenuti sami i da pod tim krovom mogu samo raditi za stranca koji je stigao preko mora, govorio talijanski i poučio ih da se pogon u koji su dolazile zove *kanerija*. Odradile bi žurnadu, primile novac i odlazile iz kapitalizma natrag u selo. Istog dana, kasno popodne vratile bi se poslovima koje su poznavale i mogle kontrolirati.

Četiri godine kasnije u okruženju otoka uslijedila je još jedna promjena koju su Suščani mogli samo promatrati. Italija je kapitulirala usred rata, a tvornica je zatvorena. Ne zadugo, jer je 1945., po završetku rata, došlo do još jedne promjene. Susak se našao u sastavu Jugoslavije, zemlje koju su Suščani prije rata promatrali iz Italije, a

sad se iskrcala na otok s vijestima o novom socijalističkom uređenju. Novom i posve drugačijom ubrzo se pokazala i socijalistička razvojna politika. Kao i prilikom iskrca- vanja kapitalizma, Sušćani su i ovog puta mogli zapamtiti datum. Ovog puta iskrcali su se planeri koji su sazvali javni skup i otočanima prenijeli ideju o nužnoj intenzivnoj industrijalizaciji nacionalne ekonomije.

Još iste godine demontirali su tvornicu konzervi, ukrkali dijelove na brod i otplovili naočigled Suščana koji su opet mogli samo gledati i možda se pitati kako se to indu- strijalizacija postiže oduzimanjem industrije. Rečeno im je tek da tvornica ide na veći otok, Lošinj, i da se isto sprema i tvornici na Unijama gdje se konzerviralo još od 1922. Ono što su planeri imali na umu, ali otočanima nisu rekli, bila je ekonomija razmjera koju su željeli postići demontažom i odvozom tvornica konzervi s malih otoka i mon- tažom jedne, mnogo veće na većem otoku. Planeri, međutim, nisu mogli okupiti i ulov. Ribolov je još uvijek bio tradicionalan i ostao je raspršen po arhipelagu pa je ubrzo opre- ma tvornice vraćena na Susak. Ponovno je konzerva morala ići za ribom, a ne obrnuto. Zlatni dani konzerviranja su, međutim, prošli. Konzerve su se mogle prodavati samo na domaćem tržištu, a potražnja je smanjena. S druge strane, svi inputi osim ribe morali su se uvoziti ili kupovati kod kuće po visokim cijenama, a troškovi transporta su se povećali.

Riba se na otoku konzervirala do 1964. godine kada je tvornica zatvorena zbog nago- milanih gubitaka. Već 1954. u njoj je radio samo 21 Sušćan. Dimnjak i glavna zgrada ubrzo su srušeni. Danas nema znakova da je otok Susak ikada bio čvorić industrijske mreže jedinstvene u povijesti hrvatskih otoka.¹¹

HOBOKEN, NEW JERSEY, USA

Bliži geografskom središtu Europe od Rima i Beča, pa i od Zagreba i Beograda, Su- sak je tako još jednom ostao na margini iako je i po treći put uhvaćen u gospodarsku mrežu bačenu s kopna. Nakon mreže vinogradarstva i vinarstva europskih razmjera u kojoj je opstao zahvaljujući svojoj pjeskulji i vještinama, a onda i mreže industrije konzervi u kojoj se prilagodio došljacima s kopna, ali i preživio, otok je zahvatila mreža socijalističke industrijalizacije u kojoj, kao što se ubrzo pokazalo, nije mogao opstati. Mali otok našao se u vrevi planske ekonomije u kojoj se poticao odlazak sa sela u grad, upućivalo seljake da postanu radnici i činilo sve da se što prije zahukta razvoj takozvane teške industrije. Seljaci su morali prihvatiti cijene znatno niže od tržišnih i prodavati svoje proizvode državnom lancu dućana u kojima su po ne mnogo višim cijenama preprodavani

¹¹ Ekonomska povijest naših malih otoka proučavana je daleko manje od povijesti onih većih. Podatci o susačkoj kaneriji tako su nedostupni, ako uopće više i postoje. U spomen na otočnu industriju u Donjem je Selu još početkom 60-ih godina 20. stoljeća stršio odavna hladni tvornički dimnjak i to je sve. Priču o konzerviranju ispričao nam je Anton Picinić-Toninovi koji je radio u tvornici.

radništvu. Troškovi rada tako su bili niski, pa je u kalkulacijama državnih tvornica ostajalo više za investicije. Investiralo se u industriju, a nove tvornice trebale su sve više radne snage koju nije trebalo skupo plaćati, pa bi ostajalo za daljnje investicije. Sudeći po ponekad i dvoznamenkastim stopama rasta, sve je išlo po planu. U zamahu poratne obnove, pažnja socijalističkih planera i svjetla socijalističke propagande bili su upereni na tvorničke dimnjake, radne pobjede i rastuća industrijska središta. Sela koja više nisu bila agrarno prenapučena, često više ni napučena, ostajala su u sjeni. U sjeni su ostali i mali otoci.

Ekonomska politika koja sili poljoprivrednike na cijene niže od tržišnih nije mogla donijeti ništa dobrog otoku koji se desetljećima specijalizirao u vinogradarstvu i vinarstvu i još davno uhvatio u mrežu tržišne razmjene. Plaće u tvornici konzervi bile su niske, a među proizvodima koje je trebalo prodavati državnoj trgovačkoj mreži ispod cijene, bilo je i vino. Najvažniji, mnogima i jedini izvor prihoda počeo je presušivati. Usred planske ekonomije Suščani su počeli planirati odlazak. Preko mora, uglavnom, jer na domaćem kopnu, po vlastitoj procjeni, nisu imali što tražiti. Okolnosti im ovog puta nisu išle na ruku. S jedne strane, Susak je za rata bio sklonište na kojem je 1945. godine bilo 1760 žitelja, najviše u povijesti otoka. S druge, unatoč dobrim godinama od grožđa i vina nije se moglo živjeti, a riba kojom bi se pomogli, morala je u tvornicu. Već za popisa 1948. godine na Susku je nabrojeno 1629 stalnih stanovnika. Pet godina kasnije bilo ih je 1434 (Korenčić, 1979). Odlazilo se većinom u SAD, uglavnom nelegalno. Momci bi se ukrcali na trgovački brod kao mornari i pobjegli u prvoj američkoj luci, veslalo se do Italije, odlazilo se na kopno i ilegalno prepješačila granica, tražio azil u Italiji i Austriji. S otoka s kojeg se desetljećima odlazilo prodavati vino, odjednom nije bilo lako otići. Tijekom 50-ih i početkom 60-ih godina 20. stoljeća otišli su samo najpoduzetniji, njih četiristotinjak.

Socijalistička stega ipak je počela popuštati. Sredinom 60-ih jugoslavenske su vlasti odlučile odškrinuti, a onda i otvoriti izlazna vrata. Putovnica se mogla dobiti redovitim putem, konačno se moglo putovati u inozemstvo i više puta, najlakše i najviše u europske zemlje kojima je trebalo radne snage. Mnogi su postali „gastarbajterima”, a mjesta na kopnu, ona manja u slabo razvijenim krajevima, počela su gubiti i stanovništvo. Ona još manja, na malim otocima, suočila su se s egzodusom. Već 1971. na Susku su službeno popisana 323 stanovnika.

S hrvatskih se otoka odlazi put kopna ili preko oceana još od kraja 19. stoljeća. Ovisno o navodnim mogućnostima boljeg života, o inerciji po kojoj se ide kamo idu i drugi, ponekad i tek zbog nečije priče da je preko mora bolje, ali uvijek nevoljko. S tugom i nadom, odlazilo se u obje Amerike i Australiju, u Novi Zeland, Južnu Afriku itd. *Push factors*, kako to zovu ekonomisti, uvijek su bili jači od *pull factors*. Otočani bi kretali u grupama, ponekad i velikim, prelazili ocean, ponekad i dva, i redovito stizali u mjesta u kojima ih nitko nije čekao. Obično bi se rasuli i potražili zemljake tek nakon što bi se kako-tako snašli. Osnivali su udruge, klubove, počeli se okupljati na dan svetca zaštitnika svog otoka. Odlazilo se i sa Suska. Otok je oduvijek bio prenapučen i Suščani su odlazili i prije i nakon filoksere i između dva rata. Toninov nam je pričao kako su pred

II. svjetski rat odlazili u Ameriku, pa i preko nje do zapadne obale i nalazili posla na razmeđu SAD-a i Kanade, između gradova Seattlea, Tacoma i Vancouvera. Krčili su šume, radili u pilanama, prevozili drva, a mnogi su iskoristili vještine koje su donijeli sa sobom i ribarili. Nakon II. svjetskog rata pomorski je promet između Amerike i Europe procvjetao i bilo je mnogo posla u lukama na istočnoj obali. Sad već navikli na potragu za poslom, vratili su se na istok i, tko zna zašto, izabrali gradić Hoboken na rijeci Hudson u državi New Jersey. Kad su 60-ih godina 20. stoljeća počeli pristizati u većem broju, Suščani su po tko zna koji put pokazali da je njihov otok poseban. Za razliku od mnogih raspršenih otočana išli su tamo i samo tamo gdje je već bilo Suščana i ubrzo razvili malu enklavu u kojoj se govorilo *po susacku*, a u mnogočemu i živjelo kao na otoku. U Hobokenu se brinulo za pridošle s otoka, pomagalo im se u pronalasku posla, samo tamo kupovane su kuće, bilo je i trgovina u kojima nije trebalo znati engleski. Osnovan je *Sansego Soccer Club* koji je imao svoje prostorije za priče o nogometu i još koječemu. Godinama se tamo svake subote održavao ples samo za Suščane. Mladi su tancali, a none i tete sjedile uza zid i razmatrale tko će poći za koga. Predani Suščanin Andrija Matešić godinama je sve strpljivo bilježio, pa se priča o otoku koji je otišao u Ameriku može potkrijepiti brojkama. Tako znamo da je krajem 80-ih godina 20. stoljeća u Hobokenu, u New Jerseyju, i obližnjem Fairviewu živjelo ne manje od 2500 Suščana. Više nego što ih je ikad bilo na otoku; kroničar Matešić pričao nam je kako se tome i nije čudio jer su se Suščanke i dalje udavale samo za Suščane, a Suščani prosili samo Suščanke. Doći na svijet kao Suščanin moglo se i u Americi. Tema je našla mjesta i u beletristici. U Zagrebu je još 1997. izišao roman o ljubavi američke Suščanke i jednog od rijetkih mladih Suščana na otoku. Naslov govori da mali otoci nisu lišeni romantike: *Rapsodija na otoku Susku* (Basarić, 1997).

Mjesto okupljanja u Hobokenu i danas je crkva sv. Ane, a u Fairviewu crkva sv. Ivana Krstitelja. Djeluje i *St. Nicholas Society of Sansego*, pjeva se u klapi *Susak*, a Suščanke se uza sve to okupljaju i u *Društvu Sv. Krunice*. Susak po tome nije poseban, hrvatski otočani dio su identiteta oduvijek zasnivali u vjeri, ali upada u oči koliko Suščane vjera povezuje i koliko im je pomogla i još uvijek pomaže da u američkom loncu ne otope svoju otočnost. Održavaju se veze s Maticom hrvatskih iseljenika, a Pino Morin Skulcinov, fetivi Suščanin, krajem 80-ih godina 20. stoljeća kandidirao se za gradonačelnika Hobokena. Ne uspješno, doduše, ali su se u *Sansego Soccer Club* složili da mu je to pomoglo u poslu.

TREĆI MILENIJ, LADANJSKI OTOK

Seleći se u Ameriku, Suščani su selili i svoj otok. Ne sav, ali u Hobokenu ima ulica u kojoj se govori *po susacku*, održavaju se običaji, imena djece su i susačka i američka, ali prezimena opstaju, a nogomet koji hrvatski iseljenici nose sa sobom ma gdje išli, igra se i dalje. Ubrzo su, međutim, vidjeli da se otok ipak ne može sav preseliti i da će Susak,

New Jersey i Susak, Croatia još generacijama biti u raskoraku. Jedna od važnih djelatnosti *Sansego Soccer Cluba* i njegova predsjednika Brune Morina Skulcinova postalo je tako organiziranje grupnih putovanja na rodni otok. Već 1967., prvi put nakon II. svjetskog rata, 160 američkih Suščana dolazi u dirljiv posjet koji su svi željeli ponoviti i odonda ga i ponavljaju svake godine. Skulcinov nam je pričao kako se ubrzo uobičajilo provoditi godišnji odmor na starom otoku. Već 1968. Suščani iz Hobokena mogli su tako promatrati kako još jedna mreža s kopna zamalo zahvaća otok. Te godine naftaši INA-e dovezli su opremu za bušenje na otok i počeli bušiti nasred nogometnog igrališta u Donjem Selu. Naftna dizalica bila je visoka 46 metara, viša od svega što je ikad izgrađeno na otoku, a bušila je 5000 metara duboko. Nisu našli ništa, pa su se spakirali i otišli, ne pitajući se smije li se tek tako banuti na otok i bušiti 50-ak metara od prvih kuća. Naviklima na iznenadne pojave komparativnih prednosti, a i na nepozvana iskrcavanja, Suščanima je ovog puta ostala samo tema za večernja okupljanja u *Sansego Soccer Clubu*.

Amerikanci, kako na hrvatskim otocima, pa i na Susku zovu odseljene otočane, mogli su tijekom sve češćih posjeta promatrati kako infrastrukturni sustavi s kopna dopiru do otoka. Sporo ali sigurno; pune 43 godine nakon telefona, u listopadu 1979., položen je podvodni kabel kojim je Susak uključen u kopnenu, sada već otočno-kopnenu elektroenergetsku mrežu. Podosta kasnije, 1993., pošta na Susku dobila je UKV vezu s automatskom telefonskom centralom na otoku Krku i četiri javne govornice, a kapacitet telefonske centrale na otoku podignut je na 256 telefonskih priključaka. Mobilnih mreža još nije bilo pa je uspostavljena veza doživljena kao veliko postignuće. U zimu 1979., niti tri mjeseca nakon dolaska struje, orkansko jugo razorilo je lukobran i rivu, potopilo više čamaca i poplavilo Donje Selo. Šteta je bila velika i uklanjala se godinama, a vijest je promptno stigla do Hobokena. U *Sansego Soccer Clubu* se, kažu, vrlo ozbiljno razgovaralo o susačkim stupovima i sumnji da će jednog dana popustiti.

Promet nekretnina pokrenut u to vrijeme pokazao je, međutim, da kupci brojnih praznih kuća otok smatraju itekako stabilnim i privlačnim. Nakon gotovo dvadesetogodišnjeg oklijevanja, duljeg nego na drugim malim otocima, Suščani su počeli prodavati kuće takozvanim vikendašima, kupcima s kopna koji su ih uređivali i počeli se njima koristiti kao vikendicama. Uglavnom ljeti, jer je otok predaleko da bi se s kopna dolazilo tijekom vikenda. Dvjestotinjak preostalih Suščana odonda svakog ljeta dočekuje oko 800 vikendaša i domaćih, sve više i stranih turista. U jesen se vraćaju u osamljeničku svakodnevicu otoka koji je jednom imao 470 duša na svakom km². Susak je 1988. godine imao 684 kućna broja. Stalno nastanjenih kuća bilo je oko 100, vikendica je bilo 250, a još toliko kuća čekalo je obnovu i prodaju. Te godine počeli su radovi na obnovi župne crkve, koji će trajati dvije godine. Suščani u Hobokenu za to su prikupili 128 tisuća američkih dolara (Sokolić, 1993).

Početkom 90-ih godina 20. stoljeća živnulo je na oba otoka. I na Susku i u Hobokenu budno se pratilo osamostaljenje Hrvatske i mnogi su se učlanili u Hrvatsku demokratsku zajednicu, stranku koja je dobila prve demokratske izbore. Uslijedio je rat koji je bjesnio od 1991. do 1995., daleko od otoka kao i svi prethodni. Suščani su dugovječni, oni rođeni pred I. svjetski rat mogli su se pohvaliti da su promijenili pet dr-

žava, a da ni jednom nisu kročili nogom na kopno. HDZ nije zaboravio mali otok koji mu je pružio veliku podršku; do sada su ga obišla tri predsjednika Republike Hrvatske i štošta obećali. Mnogobrojne fotografije snimljene tih dana, naročito predsjednički *selfjeji*, zauzimaju danas najveći zid u prostorijama Malonogometnog kluba Susak (Futsal Club Susak) u Donjem Selu.

Odmah po uspostavi nove države 1991. na platou od groblja prema jugoistoku izravnat je teren za novi, moderni vinograd. Ulađač je i ovog puta bio Talijan, i to lošinjskih korijena, Francesco Cosulich. Već 1991. zasađeno je 32 000 sadnica raznih sorti. Projekt je započet još u Jugoslaviji koja je polako otvarala vrata stranim ulagačima i uz dobrodošlicu nastavljen u osamostaljenoj Hrvatskoj. Potrebne dozvole dobivene su brzo, ali državna administracija nije mogla prokrčiti zarasle, nekad brižljivo održavane putove do platoa. To su učinili Suščani iz Hobokena. Četvorica Picinića, Ivan/John, Vito, Stefano i Nikola, odvojili su 40 000 dolara i još 1989. kupili bager i dopremili ga na otok. Te su godine kao i obično došli na godišnji odmor i usput naučili jednog Suščana kako će bagerom prokrčiti putove, zatrjavati smeće i biti na usluzi otočanima. Odonda svećenik ne mora zvati Lošinjane da dođu na Susak kad netko umre u Donjem Selu, a na otoku nema šestoro ljudi koji bi jedva prohodnom stazom ponijeli lijes do groblja (Turčić, 1998). Dvije godine kasnije prokrćenim putom na plato su dovezene i Cosulicheve sadnice. Te godine na otoku je popisano 188 žitelja. Novi ulagač teško je nalazio radnu snagu za svoju investiciju, a kad je 2001. još jednom popisano samo 188 stalnih stanovnika, bilo je jasno da će vinogradi u kojima bi nekad radilo koliko god treba vinogradara, ostati neobrađeni. Proizvodnja vina nije posve propala, a vino *sansigot* od endemske loze *sušćan crni* ne prodaje se loše. Ozbiljni pokušaji obnove, međutim, ne uspijevaju. Popis proveden 2011. godine nije unio optimizma; popisano je 151 stanovnik. Deset godina kasnije, 2021., popisano ih je 139. Prema tvrdnjama samih otočana, na otoku stalno ne živi više od 120 stanovnika.

S druge strane, Suščani moraju priznati da je otok infrastrukturno sve bolje opremljen. Godine 2001. započela je gradnja vodovoda i kanalizacije s vodospremom od 750 m³, a 2012. učenici Osnovne škole na Susku uključeni su u e-nastavu matične škole u Malom Lošinju. Glavna ulica popločena je 2016. godine, a 2017. proradio je desalinator morske vode, dovoljno izdašan da u vodospremi bude dovoljno vode i ljeti kad turisti i vikendaši udeseterostruče stanovništvo otoka. Novo pristanište, lukobran s trajektnom rampom dugačak posve dovoljnih 147 metara, dovršeno je 2018. godine. Brine se i o nematerijalnom. Tradicijska procesija u čast Velog križa obnovljena je 2017. godine, a arhaični čakavski govor Suska, koji uzmiče pred govorima došljaka s kopna, zaštićen je kao nematerijalno kulturno dobro Republike Hrvatske.

Mjera koju je 1998. proveo Grad Mali Lošinj bila je posebno obećavajuća. Suščani su uz pljesak iz Hobokena osnovali Dom za starije i nemoćne osobe, a Grad mu je dodijelio zgradu u svom vlasništvu. Očekivalo se da će se Amerikanci vraćati na otok kad ostare i da će dom uvijek biti pun. Prve dvije godine u domu se okupilo nešto starih Suščana koji su starost dočekali na otoku, a iz Hobokena je stiglo nekoliko predbiljež-

bi. Ne i dovoljno, i dom je na iznenađenje mnogih već 2012. zatvorio vrata zbog premalog broja korisnika. Infrastrukturni projekti koji su se u to vrijeme naveliko razmatrali, kasnije i ostvarili, predviđani su i za mlade i stare. Sljedećih godina ostvarili su se samo za vikendaše i goste te za otočane koji su još daleko od starosti i nemoći. Sudeći po dva posljednja popisa, većina njih su došljaci, novi otočani sa svojim viđenjem otoka i što treba na njemu činiti. Stari Sušćani mogli su samo promatrati kako se okreće ključ u bravi doma i zaključiti da se otok konačno preselio u Hoboken.

Nakon 2000 godina naseljenosti, ratova i vladara, korištenih i nekorištenih komparativnih prednosti, težaštva i konačnog preseljenja na drugi kontinent, Susak je kročio u treći milenij. Sušćani za koje se u Novom svijetu nije našao novi otok, nego tek lučki gradić uz megapolis, snašli su se, razvili i udvostručili zahvaljujući brizi jednih za druge i solidarnosti. Otok su preslikali i čuvali što su bolje znali i umjeli da bi ga u trećoj generaciji, nakon pedesetak godina premjestili u sjećanja i nastavili živjeti kao Amerikanci, sada već pravi. Susak koji je ostao u Jadranu zadržao je premalo otočana da se o njemu brinu kao nekad, a država im dograđuje luku i uvodi brodske linije da se s otoka može lakše otići. Čini se da odlazak 90 % stanovništva u tridesetak godina nije uznemirio nikog osim samih otočana. Po mnogo čemu poseban, Susak se po tome ne razlikuje od drugih malih hrvatskih otoka.

Danas, jednako kao i u povijesti, opterećuje ga proturječnost malog priobalnog otoka: insulariziran, a opet svaki čas uhvaćen u neku mrežu bačenu s kopna iz koje se teško izvući. Ova posljednja koja se pleće izgradnjom infrastrukture za otočane kojih više nema i proglašava dobrodošlim učinkom otočne razvojne politike, namijenjena je prvenstveno povremenim, ljetnim korisnicima. Preostali fetivi Sušćani mogu se samo pitati nije li za razvoj potrebno još nešto i čemu služe cijevi i kabeli, brodske linije i brzi internet ako se istovremeno ne potiču djelatnosti kojima će se održivo iskorištavati otočni resursi. Opremljen infrastrukturom bolje nego ikad, Susak ima manje stanovnika nego što je ikad imao i polako se pretvara u ladanjski otok. Ostatci zajednice koja je nekad mnogo proizvodila i živjela teško, danas smještaju i hrane turiste, ne proizvode gotovo ništa i žive mnogo lakše. Možda zato odlučnost za opstankom nije oslabila čak ni kod starih. Anton je Picinić-Toninov *molol cimu* pred rat 1990. godine.¹² Optimizam ga nije napuštao do zadnjeg trenutka. Te večeri na Susku priču o rasklimanom otoku završio je pogledom u zvjezdano nebo. Nema straha od utapanja, ustvrdio je on koji je toliko puta vezao barku za susački i druge molove. Pukne li preposljednji, a onda i posljednji stup, otok će se samo zaljuljati i zaploviti, već nekamo. Na to se nije imalo što reći, ali on je svejedno pokazao rukom da nije završio. „Potrajat ćemo,” rekao je, „potrajat.”

¹² Sušćani smatraju da umrijeti prije svega znači otploviti. Odveže se konop (*mola se cima*) i krene.

LITERATURA

Basarić, Z., 1997, *Rapsodija na otoku Susku*, Zagreb: Trgo-Rast.

Basioli, J., 1984, *Ribarstvo na Jadranu*, Zagreb: Nakladni zavod Znanje.

Bohaček, N., 1964, „Tristan da Cunha and Susak”, *Liječnički vjesnik*, 86(11), 1412-6.

Brožek, J., i Buzina, R., 1957, „Rast djece i krvno srodstvo”, u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 389–397, Zagreb: JAZU.

Dolinar-Osole, Z., 1957, „Prilog poznavanju genealogije”, u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 459–475, Zagreb: JAZU.

Fortis, A., 2014, Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju, priredio J. Bratulić, s talijanskog preveo D. Balenović, Split: Književni krug.

Gračanin, Z., 1957, „Pedološke prilike”, u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 73–113, Zagreb: JAZU.

Jelaska, M., 1957, „Lozne sorte i njihova obrada”, u Mirković, M., ured., 237–261, *Otok Susak*, Zagreb: JAZU.

Korenčić, M., 1979, *Naselja i stanovništvo Socijalističke republike Hrvatske 1857-1971*, Djela JAZU knjiga 54, Zagreb: JAZU.

Kralj-Čerček, L., 1957, „Utjecaj prehrane, tjelesne građe i socijalnog porijekla na vrijeme pojave menarhe”, u Mirković, M., ured., 435–440, *Otok Susak*, Zagreb: JAZU.

Lopašić, R. i Mikić, F., 1957, „Duševne poremetnje”, u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 535–551, Zagreb: JAZU.

Medarić, J., 1957, „Vinogradarska monokultura”, u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 201–236, Zagreb: JAZU.

Mikić, F., 1957, „Menarha i menopauza kod Suščanki”, u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 441–443, Zagreb: JAZU.

Mirković, M., 1957, „Otočna zajednica Suska”, u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 3–44, Zagreb: JAZU.

Rudan, I., Stevanović, R., Vitart, V., Vuletić, G., Sibbett, L., Vuletić, S., ... Cvjetanović, B., 2004, „Lost in Transition – The Island of Susak (1951 – 2001)”, *Collegium Anthropologicum* 28(1), 403–421.

Sokolić, J., 1993, „Otok Susak – mogućnosti revitalizacije”, *Društvena istraživanja*, 3(4-5), (12-13), 503–515.

Stulli, B., 1959, *Ustanak mornara u Boki Kotorskoj 1. – 3. februara 1918*, Split: Izdanje mornaričkog glasnika.

Šarac, J., 2017, „The remote isolate of the Croatian littoral – 50 years of research on the island of Susak with new insights into its genetic diversity”, *Collegium Anthropologicum*, 41(1), 11–18.

Škerlj, B., Mikić, F. i Dolinar, Z., 1957, „Prosječni odrasli Suščanin”, u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 413–434, Zagreb: JAZU.

Turčić, A., 1998, *Susak, otok pijeska, trstike i vinograda*, Susak: Župni ured Susak.

Vižintin-Dekaris, N., 1957, „Ginekološki nalazi”, u Mirković, M., ured., *Otok Susak*, 559–560, Zagreb: JAZU.